

1. Τμήματα από βυζαντινό φορητό ηλιακό ρολόι και ημερολόγιο, ορειχάλκος, περίπου 520, Λονδίνο, The Science Museum (με σύγχρονη αναπαράσταση):

Το όργανο αυτό ευθυγραμμίζονταν με το τοπικό πλάτος και όριζε την ημερομηνία και τη φάση της σελήνης. (Story of Time, σ. 118, εκ. 122, πάνω και κάτω εικόνες.)

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ιωάννης Πετρόπουλος

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
και Center for Hellenic Studies, Washington, D.C.

«Ίησους Χριστός ἔχθες καὶ σήμερον ὁ αὐτὸς καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.»
Παύλου, Προς Εβραίους 13:8

«πεπλήρωται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.»
Κατὰ Μάρκον 1:15

Για τους Βυζαντινούς ο χρόνος άρχισε, σύμφωνα με το *Πασχάλιον Χρονικόν*, την 21η Μαρτίου 5508 π.Χ., ημερομηνία της Δημιουργίας του κόσμου¹. Αν κρίνει κανείς από τα *κανονάρια*, τα *συναξάρια* και τα *μηνολόγια* τους, καθώς και από την κατά καιρούς κορυφωμένη εσχολογία τους, οι κάτοικοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν κάθε άλλο παρά αδιάφοροι προς τον χρόνο. Στο παρόν τεύχος της Αρχαιολογίας ο Θύμιος Νικολαΐδης εξετάζει το τεχνικό ζήτημα της μετρήσης του στο Βυζάντιο. Το ημερολόγιο της κοινωνίας αυτής ήταν το Ιουλιανό², οι δε αστρονόμοι, ακολουθώντας την αρχαιοελληνική επιστημονική παράδοση, μετρούσαν την ώρα με τον αστρολάβο, τη λειτουργία του οποίου εξηγεί ο Νικολαΐδης.

Η Mary Lee Coulson μάς παρουσιάζει μια σχεδόν άγνωστη γωνία της ιστορίας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής: τα ένδεκα ηλιακά ρολόγια που σώζονται σε βυζαντινές εκκλησίες στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το ηλιακό ρολόι ("ανάλημα", στα Αρχαία) ήταν γνωστό στην ελληνιστική κοινωνία αλλά και στην Εγγύς Ανατολή. Το Δ' Βιβλίο των *Βασιλειών*³ αναφέρει το θαύμα της παράστασης της ζωής του βασιλέα της Ιουδαίας Εζεκία (περίπου 715-687 π.Χ.). Όταν ο Θεός του χάρισε δεκαπέντε επιπλέον έτη, επιβεβαίωσε το θαύμα μ' ένα *σημείον*, κατ' ουσίαν ένα αστρονομικό παράδοξο: η σκιά στο ηλιακό ρολόι του Εζεκία υποχώρησε κατά δέκα βαθμούς - «ἐπέστρεψεν ἡ σκιά ἐν τοῖς ἀναβαθμοῖς εἰς τὰ ὀπίσω δέκα βαθμοῦς».

Στη μεσαιωνική Δύση το θαύμα αυτό ερμηνεύτηκε δεόντως ως προτύπωση της Ανάληψης του Κυρίου και νομομοίησης την ευρύτατη διάδοση του «ανάλημματος» στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Γιατί, όμως, παρά την άβυσθη ηλιοφάνεια, για παράδειγμα, στην Ελλάδα, το όργανο αυτό σπανίζει κατά τη βυζαντινή περίοδο; Οι λόγοι για τη διαφοροποίηση αυτή, όπως παρατηρεί η Coulson, αφορούν κυρίως την ανάπτυξη της «θεολογίας της εργασίας» στη Δύση από τον 12ο αιώνα. Εξάλλου, ήδη από την εποχή του Αυγουστίνου (354-430), η εργασία εθεωρείτο τρόπος μερικής έστω εξίλεσης μετά από το προπατορικό αμάρτημα: τον μεσαιώνα προετέθηκαν και οι δυνάμεις μιας ανθηρής αστικής οικονομίας, η οποία εξίσωσε ρητώς τον χρόνο της εργασίας με το χρήμα, για να επιβάλλουν τη δημόσια μέτρηση του χρόνου ως αρχιτεκτονικό ή δικασομητικό στοιχείο στις εκκλησίες της δύσης⁴.

Η ιδεολογία του χρόνου είναι επομένως συνηφασμένη με τις αξίες της κοινωνίας και τον πολιτισμό της. Η περιπτώσιοιολογική ανάλυση του Anthony Bryer καταδεικνύει ότι η σχετικότητα του χρόνου δεν είναι αξίωμα μόνο της φυσικής αλλά και διαπίστωση της πολιτισμικής ιστορίας. Κάνοντας μια επισκόπηση από την Κριμαία και την Αρμενία έως τη Συρία και την Αιθιοπία (με ενδιάμεσους σταθμούς στην Ινδία και τη Μογγολία), δίνει χαρακτηριστικά παραδείγματα της πυκνής ποικιλίας των ημερολογίων και εορτολογίων που χρησιμοποιούσαν οι διάφοροι εθνότητες, θρησκείες και αιρέσεις στον βυζαντινό και μετα-

βυζαντινό κόσμο. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, χωρίς κάποιο ημερολόγιο, χάνουμε όχι μόνο τον προσανατολισμό μας στον χώρο και τον χρόνο, αλλά και την ίδια την ταυτότητά μας. (Δεν είναι τυχαίο ότι το πρώτο μέλημα του ναυαγού Robinson Crusoe στο έρημο νησί που βρισκόταν ήταν να επινοήσει δικά του ημερολόγια⁵.)

Η Νίκη Τσιρώνη πραγματεύεται μια δυσερμίνευτη και παρεξηγήσιμη πλευρά του βυζαντινού πολιτισμού, την τάση της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας για έμμεση (μετωνυμική και συμβολική) έκφραση, που δημιουργεί εσκεμμένως την ψευδαίσθηση της «αχρονίας». Ως γνήσιο λογοτεχνικό είδος, η ομιλία – δηλαδή το κήρυγμα – αποτελεί κατά κανόνα έξοχο παράδειγμα αυτής της τάσης: ως στατικό της Θείας Λειτουργίας, στην οποία παρεμβάλλεται, κινείται στο «αίωvio παρόν» του Θεού, ένα άλλο είδος «αχρονίας». Αναλύοντας χαρακτηριστικές ομιλίες της περιόδου της εικονομαχίας (8ος-9ος αιώνας), η Τσιρώνη επεξηγεί τις νύξεις που κάνουν στην επικαιρότητα. Δείχνει έτσι ότι η ομιλιτική, παρά την προγραμματική της πλαγιότητα, μπορούσε να αναδεικνύει το οδυνηρό παρόν μιας θεολογικής και κοινωνικής διαπάλης.

Ο χρόνος των Βυζαντινών ήταν «εκ γενετής» φθαρτός⁶. Η γραμμική πρόοδος του θα έληγε, πίστευαν κατά τη Δευτέρα Παρουσία, όταν θα επέστρεφε ο Κύριος εν δόξη για να κρίνει «ζώντας και νεκρούς». Ο Paul Magdalino και ο Γιώργος Καλόφωτος εκθέτουν τις λύσεις (ή μάλλον τις εμπεριστατωμένες εκκλισεις) που διατυπώνονταν κατά περιόδους για τον χρόνο της συντέλειας. Ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ. ορισμένοι Πατέρες της Εκκλησίας επιχειρηματολόγησαν ότι η Δευτέρα Παρουσία θα συνέβαινε μετά τη συμπλήρωση της έκτης χιλιετίας από κτίσους κόσμο, δηλαδή κατά τη διάρκεια του θου αιώνα μ.Χ. Δύο ιστορικοί της περιόδου αυτής, ο Μαλάλας και ο Προκόπιος, πρότειναν διαφορετικές χρονολογίες για την επικείμενη συντέλεια. Ο Καλόφωτος, ξαναζωντανεύοντας το κλίμα των ευρύτερων κρίσεων της εποχής, αναλύει τις πολιτικές σκοπιμότητες που υπέκρυπταν οι

εναλλακτικές προβλέψεις των δύο ιστορικών.

Η εσχολογική αγωνία των Βυζαντινών εξακολούθησε να εκδηλώνεται, με περιοδικές εξάρσεις, και μετά τον επίφοβο 6ο αιώνα. Ο Magdalino περιγράφει τις ποικίλες καταστροφολογικές προφητείες, οι οποίες, υποδαιλιόμενες από πολιτικά γεγονότα και διάφορες κρίσεις, κυκλοφόρησαν κυρίως από τον 6ο έως τον 10ο αιώνα. Όπως δείχνει, η βυζαντινή εσχολογία συχνά συνέδεε το τέλος της Αυτοκρατορίας με το τέλος του χρόνου.

Σημειώσεις

1. τον 17ο αιώνα ο Ιρλανδός προτεστάντης αρχιεπίσκοπος James Ussher προσδιόρισε την ημερομηνία και τον χρόνο (την ώρα!) της κτίσεως ως την 22α Οκτωβρίου 4004 π.Χ. και ώρα εξή του βράδυ. Ο Νεύτων δέχονταν τον υπολογισμό αυτό.

2. Η πλειονότητα (περί το 70%) των ορθόδοξων εκκλησιών ανά τον κόσμο τηρεί ακόμη σήμερα το ημερολόγιο αυτό. Το 1924 οι Εκκλησίες της Κωνσταντινίδας, της Ελλάδας, της Κύπρου, της Αλβανίας και της Ρουμανίας υιοθέτησαν το Γρηγοριανό (νέο) ημερολόγιο τον νεότεριο αυτό ακολουθήσαν έκτοτε και άλλες εκκλησίες.

3. Δ' 20: 1-11 π.β. και Ησάια 38: 1-8

4. Το 1304 ο Γερμανός πνευματικός Heinrich Susse είδε σε όραμα τον Χριστό με τη μορφή ενός περπατητού ρολογιού. Ίσως και ο Χριστός καθάριζε την εποχή εκείνη την αρχή «ο χρόνος είναι χρέμα».

5. Για την «κρίση ταυτότητας» που προέβλεπε σε μερίδα του πληθυσμού η υιοθέτηση του νέου ημερολογίου στην Ελλάδα, βλ. D. Katsikis, *The Old Calendars and the Rise of Religious Conservatism in Greece* (Elms, California, 1996).

6. Πβ. τον Ιουστινό Μάρτυρα: «Γενητός ο χρόνος και ούκ αϊδιος, ηργμένος και ούκ άναρχος, πεπερασμένος και ούκ άπειρος...» (PG 6, 152 BB).

2. Τα μαρτύρια των αμαρτωλών στην Κόλοση, ψηφιδωτό, τμήμα από τη Δευτέρα Παρουσία, αρχές 12ου αι. Βενετία, Τορντολό, Santa Maria Assunta: για τους Βυζαντινούς ο χρόνος θα τελείωνε κατά τη Δευτέρα Παρουσία. (Χατζηδόκη, Ψηφιδωτά, σ. 165, εικ. 151.)

3. Ο μίγας Αύγουστος, μικρογραφία από τυπικό στην Τραπεζούντα, Κωβ. 1199, φ. 202β, 1346, Αγών Ορός, Μονή Βατοπέδου: Ο τελευταίος μίγας του εκκλησιαστικού έτους, ως γέννητος αποκαμύωντας από τη ζέση στην άκρη δεξιά η Παρθένος, το ζώδιο του Αύγουστου. (Γαλαβάρης, Ζωγραφική βυζ. χειρογράφων, σ. 192, εικ. 216.)

